

تالاب اوان

گنجینه ای از طبیعت و فرهنگ ایران زمین

مهرزاد شفیع پور

بخش اول

تالاب اوان، زمستان: ۱۴۰۰، عکس: مهرزاد شفیع پور

معرفی دریاچه و سکونتگاههای اطراف آن:
دریاچه زیبا و نیلگون اوان در نیمه شمالی الموت، در دامنه کوه خشچال، در فاصله ۷۵ کیلومتری قزوین و در میان چهار روستای اوان، وربن، زواردشت و زرآباد شهر قزوین قرار دارد. این دریاچه از محیط خارجی خود آبی را به طور مستقیم دریافت نمی کند و از جوشش دائمی آب چشمه های شیرین موجود در کف دریاچه تغذیه می شود. دریاچه اوان به شکل حفره ای است و عمق آن به طور متوسط ۷/۵ متر است و تا ۲۰ متر را شامل می شود. مساحت دریاچه اوان بدون حاشیه مرطوب ۷ هکتار و با احتساب حاشیه مرطوب آن از روی نقشه حدود ۹ هکتار می باشد. این دریاچه به همراه پوشش گیاهی اطراف در حدود ۹ هکتار

البرز جنوبی و الموت را فارق از سایر داشته های طبیعی، اجتماعی و فرهنگی اش، بیشتر بنام قلعه تاریخی حسن صباح می شناسند. اما یکی از میراث گرانبهادر این منطقه دریاچه زیبا و حیرت انگیز اوان و فرهنگ غنی مردمان این سرزمین می باشد. هدف گزارش پیش رو به تصویر کشیدن سیمای این دریاچه و نظام اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی حاکم بر سکونتگاههای اطراف دریاچه و نگاه مردمان این منطقه به موضوع و توسعه گردشگری می باشد.

می باشد که در ارتفاع ۱۸۱۵ متری از سطح آبهای آزاد قرار دارد. با توجه به طبقه بندی تالاب های کنوانسیون رامسر دریاچه اوان جزو دریاچه های آب شیرین دائمی با کد حرفی O است. جاذبه های موجود در حوزه دریاچه اوان سبب شده است بوم گردی و طبیعت گردی طی چهار فصل سال در منطقه شکل بگیرد. از طرفی موقعیت منطقه سبب گردیده است که فون های جانوری و گیاهی متنوعی در منطقه حفاظت شده الموت زیست کنند در تابستان این دریاچه محل ماهیگیری و در پاییز، زیستگاه پرندگان مهاجر مانند قو، غاز، مرغابی و در زمستان با توجه به برودت هوا و متوسط تعداد روزهای یخبندان ۶۳ روز در سال، سطح دریاچه از یخ پوشیده می شود.

ویژگی های جمعیتی روستاهای اطراف دریاچه:

۱- **روستای اوان:** روستای اوان یکی از روستاهای دهستان معلم کلایه از بخش رودبار الموت می باشد. اوان در ۸۰ کیلومتری شمال شرق شهر قزوین و در مسیر جاده ارتباطی قزوین - قلعه الموت و در فاصله ۳۹ کیلومتری غربی روستای گازرخان و قلعه الموت قرار دارد. وجه تسمیه آن به زبانی محلی یعنی آبیاری که نام دریاچه نیز از نام روستا اخذ شده است. این روستا طبق آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۵، دارای ۳۴۹ نفر جمعیت و ۱۳۶ نفر خانوار می باشد که از این تعداد ۱۸۵ نفر را زنان و ۱۶۴ نفر را مردان تشکیل داده اند.

۲- **وربن:** روستای وربن از دیگر روستاهای حوزه مداخله طرح توسعه گردشگری دریاچه اوان است. این روستا مرز خیلی مشخصی با روستای اوان ندارد و در شمال شرق دریاچه قرار دارد. طبق آخرین سرشماری دارای ۱۲۶ نفر جمعیت و ۶۱ نفر خانوار است که از این تعداد ۷۰ نفر زن و ۵۶ نفر را مردان تشکیل داده اند.

۳- **زرآباد:** از دیگر روستاهای اطراف دریاچه می باشد. طبق آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۵، دارای ۸۹۵ نفر جمعیت و ۳۳۴ خانوار است که از این تعداد ۴۶۲ نفر زن و ۴۳۳ نفر را مردان تشکیل داده اند. این روستا در نزدیکی و قسمت غرب دریاچه اوان واقع شده است. روستای زرآباد به واسطه داشتن درخت

چنارخونبار و امامزاده علی اصغر معروف است. ۴- **زواردشت:** این روستا از جمله روستاهای چهارگانه اطراف دریاچه اوان است که مابین دو روستای اوان در شرق و زرآباد در غرب واقع شده و طبق آخرین سرشماری دارای ۳۶۱ نفر جمعیت و ۱۳۳ نفر خانوار است که از این تعداد ۱۸۹ نفر زن و ۱۷۲ نفر از را مردان تشکیل داده اند.

الف) معرفی ویژگی های اجتماعی جامعه هدف

• انسجام اجتماعی

مردمان اطراف دریاچه اوان از تجانس قومی - فرهنگی بالایی برخوردارند. تماما ایرانی و شیعه مذهب هستند. زبان یا گویش رایج مردم این محدوده تات می باشد و همگی به زبان فارسی نیز مسلط هستند.

جامعه مذکور از همبستگی و تعلق خاطر بالایی نسبت به هویت قومی، ملی مذهب و فرهنگ خود برخوردار است. از جمله ویژگی و خصلت های اجتماعی مردمان این ناحیه جمع گرایی و حوزه دید باز اکثریت آنان نسبت به موضوعات اجتماعی - فرهنگی، سخاوتمندی، مهمانی نوازی، تعاملات اجتماعی با گردشگران و سایر اقوام ایرانی می باشد. همچنین دستگیری از یکدیگر، همیاری و مشارکت در کارهای عام المنفعه از دیگر خصیصه های بارز مردم این منطقه می باشد تا جایی که اکثریایان نمودند چنانچه مردم اعتماد کنند و احساس کنند هرگونه اقدام و حرکتی (طرح توسعه گردشگری منطقه) به نفع عموم جامعه است پای کار ایستاده و تمام قد حمایت می کنند.

• طبقات اجتماعی

«نظام قشربندی اجتماعی فرایندی است که از طریق آن، اعضای یک جامعه و گروههایی که تشکیل دهنده آنند، به صورت لایه ها و قشرهایی، همانند آنکه در سطوح مختلف چیده شده باشند، بر روی هم جای می گیرند. قشربندی در معنایی عام تر، نتیجه چنین سازمانی را مشخص میدارد. پایگاههای اجتماعی یا وضع های اجتماعی، تعیین کننده قشرهای گوناگون، در پیکر جامعه اند. با توجه به ساخت های مستقر، مدل ها و ارزش های معمول در یک جامعه، اشکال و صور گوناگونی در قشربندی اجتماعی پدید می آید: نظیر رژیم کاستی، جامعه طبقاتی و ... در درون

طبیعت اطراف دریاچه، دره و رود حد فاصل روستای زوار دشت و زرآباد، زمستان: ۱۴۰۱، عکس: مهزاد شفیعی پور

دیگری طبقه رعیت بی‌قدرت و بی‌پناه که جز تسلیم و اطاعت، راهی برای بقا خود نداشتند. عموماً اربابان برای حفظ نفوذ خود در مراکز شهرهای بزرگ و پایتخت اقامت داشتند و توسط نماینده یا مباشران خود روستاها و رعایا را کنترل می‌کردند اما در مقابل رعایا به عنوان انسان‌های محروم از هر نوع حقوق انسانی باید زمین‌ها را آباد نگه دارند، ولی مالک آن نبودند؛ کشت و زرع و تولید می‌کردند، ولی توان مصرف تولیداتشان را به حد کافی نداشتند.

طبق شواهد اربابان روستاهای چهارگانه معمولاً در منطقه حضور داشته و روستاها و زمین‌های خود را مدیریت می‌کردند و با مردمان روستاهای تحت امرشان حشر و نشر یا مراوده داشتند. در این زمینه طی گفتگوی صورت گرفته با یکی از بزرگان روستای اوان وی می‌گوید:

«ارباب روستا و خانواده اش بسیار انسانهای محترمی و با عزتی بودند. ما که بدی از آنان ندیدیم.

تا زمانی که بودند حضورشان مایه خیر و برکت و آبادی روستا بود. بعد از خودش، خانه اش و حیاط بزرگ آن برای روستا و آبادی آن باقی ماند.

کشاورزی نیز در زمان او برکت داشت اما الان نه.»

بنابراین گواه و نشان بارز نظام ارباب - رعیتی در منطقه، خانه‌های اربابی این روستاهاست که زبانزد مردم و بزرگان این منطقه است که اکنون از چهار خانه اربابی چهار روستای فوق فقط یکی از آنها بنام خانه اربابی

یک جامعه دارای قشربندی، تقسیم شده به لایه‌های اجتماعی و محتوی این اندیشه که برخی از این لایه‌ها برتر از دیگرانند، اوضاع و شرایط بسیار گوناگونی پدید می‌آید و شاهد رفتارهای متفاوتی بین قشرها هستیم، نظیر: سلطه، انقیاد، تقابل، کشمکش، همساز، تجزی، تمایز و تفکیکی نسبتاً مشخص...» (بیرو، ۱۳۷۵: جلد دوم، ۲۸۳).

«قشربندی مبتنی بر نظام طبقاتی یکی از شیوه‌های رایج جهت قشربندی در جوامع امروزی است. «طبقه را می‌توان گروه بندی وسیعی از افراد که دارای منابع اقتصادی مشترکی هستند و این منابع شدیداً بر انواع شیوه‌های زندگی می‌توانند، موثر باشند. مالکیت ثروت به همراه شغل پایه‌های اصلی اختلافات طبقات را تشکیل می‌دهند.» (گیدنز، ۱۳۷۶: ۲۳۸)

بنابراین یکی از معیارهای قابل قبول برای تشخیص طبقات نظام قشربندی اجتماعی در جامعه مورد هدف ما (روستاها چهارگانه اوان، زرآباد، زواردشت و وربن) همین قشربندی مبتنی بر مشاغل می‌باشد.

بر اساس مشاهدات میدانی و اطلاعات کسب شده از طریق مصاحبه‌های عمیق و گروهی می‌توان گفت که اکثریت ساکنین روستاهای چهارگانه منطقه (اوان، وربن، زواردشت و زرآباد) جز قشرکشاورز و فاقد درآمد کافی برای گذران زندگی خود می‌باشند. پیشینه تاریخی این دیار حاکی از آن است که از دیرباز نظام اجتماعی - اقتصادی آن دهقانی و شبانی بوده است ولی حداقل در صده اخیر نظام اجتماعی

خانه اربابی روستای زواردشت، زمستان ۱۴۰۱، عکس: مهزاد شفیع پور

امیر اسد خلعتیری در روستای زوار دشت از گزند روزگار پابرجا مانده و مابقی خانه‌های اربابی روستاها متأسفانه که جز میراث فرهنگی و ارزشمند روستاها بودند به کل تخریب شدند.

(چون بحث از نظام است، لیکن بی‌ربط نیست که در دل همین مبحث اشاره ای کوتاه به نظام کالبدی این روستاها داشته باشیم. یکی دیگر از ارزشها و میراث فرهنگی این روستاها نظام کالبدی و شیوه معماری خانه‌های قدیمی (با مصالح بومی) و کوچه باغ‌ها در این روستاها می‌باشد که متأسفانه حداقل طی یک دهه گذشته مورد تاراج خانه دومی‌ها قرار گرفته و تماماً تخریب، نوسازی و به خانه‌هایی به سبک جدید با مصالح غیر بومی تبدیل شدند. بجز کوچه باغ‌های زواردشت و چند

حاکم بر منطقه و بهره‌برداری از زمین در آن بر اساس نظام ارباب - رعیتی بوده است که در این نظام اربابان و نزدیکان جز طبقه برتر و مردم عادی جز طبقه رعایا یا زارعان روستایی محسوب می‌شدند.

تا قبل از اصلاحات ارضی در دهه ۱۳۴۰ شمسی، نظام بهره‌وری از زمین و زراعت در منطقه براساس نظام ارباب - رعیتی بوده است که در اروپا به نظام فئودالی و در ایران به نظام خانجانی یا ملوک‌الطوایفی معروف است. لیکن شیوه بهره‌برداری از زمین و زراعت و وضعیت رعایا را باید در چارچوب و ساختار حاکم بر نظام ارباب - رعیتی بررسی کرد. در نتیجه در درون نظام اجتماعی - اقتصادی این منطقه دو طبقه وجود داشته است. یکی طبقه مسلط و متصل به قدرت یعنی اربابان و

یافته‌های مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵ در مجموع تعداد ۶۶۴ خانوار معمولی ساکن این روستاها بوده است. مطابق جدول زیر بیشترین و کمترین تعداد خانوار به ترتیب مربوط به دو روستای زرآباد (۳۳۴ خانوار) و اوان (۱۳۶ خانوار) می‌باشد. در مجموع بعد خانوار (متوسط تعداد افراد خانوار) در هر چهار روستا برابر ۲/۶ نفر است.

جدول توزیع فراوانی جمعیت روستاهای اطراف دریاچه اوان بر حسب جنسیت

خانوار	جمعیت مرد	زن	بعد خانوار
اوان ۱۳۶	۳۴۹	۱۶۴	۲,۶
زرآباد ۳۳۴	۸۹۵	۴۳۳	۲,۷
زواردشت ۱۳۳	۳۶۱	۱۷۲	۲,۷
وربن ۶۱	۱۲۶	۵۶	۲,۱
جمع کل ۶۶۴	۱,۷۳۱	۸۲۵	۲,۶

مأخذ: یافته‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران ۱۳۹۵

مردمان اطراف دریاچه اوان از همبستگی و تعلق خاطر بالایی نسبت به هویت قومی، ملی، مذهب و فرهنگ خود برخوردار است. از جمله ویژگی و خصلت‌های اجتماعی مردمان این ناحیه جمع‌گرایی و حوزه دید باز اکثریت آنان نسبت به موضوعات اجتماعی - فرهنگی، سخاوتمندی، مهمانی‌نوازی، تعاملات اجتماعی با گردشگران و سایر اقوام ایرانی می‌باشد.

همچنین دستگیری از یکدیگر، همیاری و مشارکت در کارهای عام‌المنفعه از دیگر خصیصه‌های بارز مردم این منطقه می‌باشد تا جایی که اکثراً بیان نمودند چنانچه مردم اعتماد کنند و احساس کنند هرگونه اقدام و حرکتی به نفع عموم جامعه است پای کار ایستاده و تمام قد حمایت می‌کنند.

کوچه در روستای وربن و محدود خانه‌هایی چون خانه اربابی زواردشت و چند خانه تاریخی دیگر در زرآباد که بازسازی شدند متأسفانه ردی از گذشته و سبک معماری این روستاها باقی نمانده است.

نتیجه اینکه با انقلاب سفید حکومت پهلوی دوم در دهه ۱۳۴۰ شمسی که یکی از پیامدهای آن اصلاحات ارضی بود نظام بهره‌برداری زمین و کشاورزی حاکم بر منطقه مورد نظر واقع در الموت شرقی مثل سایر مناطق روستایی کشور جای خود را به نظام بهره‌بردار خرده مالکی یا دهقانی داد.

در نظام بهره‌برداری دهقانی، عوامل تولید، نحوه استفاده و ترکیب آنها و تمام برنامه‌های تولیدی واحدها در ارتباط با خانواده کشاورزی و با مشارکت مستقیم این گروه در نظر گرفته می‌شود. بنابراین، حق استفاده از عامل تولیدی زمین در اختیار خانواده کشاورز است، تمام یا قسمت اعظم نیروی انسانی فعال در واحد از کشاورز بوده و سرمایه‌گذاری و مدیریت مزرعه هم با خانواده کشاورز است.

با توجه به اینکه نظام دهقانی یا خرده مالکی و پراکندگی قطعات ارضی یکی از عناصر ساختار سنتی کشاورزی ایران است و تا دوران قاجاریه به دلیل رعایت عدالت در نحوه تقسیم آب و زمین در گذشته این شیوه پاسخ‌گوی اقتصاد دهقانی و کسب کار روستایی بود.

اما با ظهور زمین‌داران بزرگ و شکل‌گیری سیستم ارباب-رعیتی در ایران معاصر موجب شد که عوامل تولیدی به دست اربابان و زمینداران بزرگ بیفتند و سیستم دهقانی رو به افول گذارد. بر غم بازگشت مجدد به نظام بهره‌وری دهقانی در جریان اصلاحات ارضی این شیوه ناکارآمد شد زیرا در زمان اصلاحات ارضی تقسیم بندی و سیستم عادلانه پراکندگی‌های زمین‌های آبی برعکس شد و سیستم دهقانی کارایی گذشته خود را از دست داد. به عنوان مثال در یک روستایی، بعد از اصلاحات ارضی آمدند به طور متوسط از ۷ تا ۱۴ قطعه را به سه قطعه بزرگ‌تر تبدیل کردند و یک نهر آب داشتند، یکی از این سه قطعه زیر نهر آب بود. یکی هم آن طرف‌تر و سومی هم دورتر از آب. لذا این تقسیم بندی موجب شکست کشاورزی در ایران شد.

بنابراین اجرای ناعادلانه و بدون برنامه اصلاحات ارضی در ایران متأثر از فشار نظام سرمایه‌داری غرب، منجر به رکود کسب و کار روستایی و رونق سرمایه‌گذاری شهری و سرریز شدن جمعیت روستاها (علی‌الخصوص روستاهای اطراف دریاچه اوان) در چند دهه اخیر به نقاط شهری شد. در این زمینه یکی از بزرگان روستا اوان می‌گوید:

«تقسیم نادرست اراضی منطقه ناشی از اصلاحات ارضی موجب شده که زمین‌های مناسب آبی منطقه تکه تکه گردند. برخی زمین‌ها بایر یا به دیم تبدیل شوند.

در کل برکت از زمین‌های کشاورزی منطقه گرفته شد و به خاطر به صرفه نبودن و مشکلات کم آبی دیگر کسی تن به کار کشاورزی و ماندن در روستا نمی‌دهد.»

با توجه به توضیحات ارائه شده در بالا اکنون وضعیت در روستاها به گونه‌ای رقم خورده که دیگر نظام دهقانی برای خانوار روستایی خصوصاً در روستاهای این منطقه کارآمد نیست. به نظر کارشناسان حوزه آب و کشاورزی امروزه باید شرایطی فراهم شود که وضعیت پراکندگی زمین‌ها و سیستم آبرسانی اصلاح شوند و بهره‌برداری درست و منطقی از آب صورت بگیرد تا امکان رونق کشاورزی و کسب کار روستایی و سرمایه‌گذاری در روستا از جمله روستاهای مذکور به وجود آید.

در نتیجه مطابق نتایج به دست آمده، اکثریت ساکنین منطقه جز اقشار کم درآمد جامعه نظیر کشاورز (۵۳ درصد) و مشاغل رد پایین (۲۸ درصد) محسوب می‌شوند. همچنین مردم این منطقه به لحاظ سطح درآمدی جز سه دهک‌های پایین درآمدی جامعه محسوب می‌شوند زیرا طبق نظرسنجی به عمل آمده در منطقه میانگین درآمد ماهانه افراد شرکت‌کننده در این پیمایش سه میلیون و ۴۱۲ هزار تومان در ماه می‌باشد.

• ساختار خانواده و نظام تصمیم‌گیری

طبق سرشماری عمومی نفوس و مسکن مرکز آمار ایران در سال ۱۳۹۵ و همچنین یافته‌های میدانی تحقیق در زمستان ۱۴۰۰ خانوارهای ساکن روستاهای هدف جز خانوار معمولی ساکن محسوب می‌شوند. طبق

نمایی از خانه‌های قدیمی محله اوان، زمستان: ۱۴۰۱، عکس: مهزاد شفیعی پور